

Területi Statisztika

Közzététel: 2020. november 20.

A tanulmány címe:

A társadalmi újratermelés magyarországi területi egyenlőtlenségei az 1970-es években

Szerző:

Czirfusz Márton

<https://doi.org/10.15196/TS600602>

Az alábbi feltételek érvényesek minden, a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban: KSH) Területi Statisztika c. folyóiratában (a továbbiakban: Folyóirat) megjelenő tanulmányra. Felhasználó a tanulmány, vagy annak részei felhasználásával egyidejűleg tudomásul veszi a jelen dokumentumban foglalt felhasználási feltételeket, és azokat magára nézve kötelezőnek fogadja el. Tudomásul veszi, hogy a jelen feltételek megszegéséből eredő valamennyi kárért felelősséggel tartozik.

- 1) A jogszabályi tartalom kivételével a tanulmányok a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (Szt.) szerint szerzői műnek minősülnek. A szerzői jog jogosultja a KSH.
- 2) A KSH földrajzi és időbeli korlátozás nélküli, nem kizárólagos, nem átadható, térítésmentes felhasználási jogot biztosít a Felhasználó részére a tanulmány vonatkozásában.
- 3) A felhasználási jog keretében a Felhasználó jogosult a tanulmány:
  - a) oktatási és kutatási célú felhasználására (nyilvánosságra hozatalára és továbbítására a 4. pontban foglalt kivétellel) a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
  - b) tartalmáról összefoglaló készítésére az írott és az elektronikus médiában a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
  - c) részletének idézésére – az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven – a forrás, valamint az ott megjelölt szerző(k) megnevezésével.
- 4) A Felhasználó nem jogosult a tanulmány továbbértékesítésére, haszonszerzési célú felhasználására. Ez a korlátozás nem érinti a tanulmány felhasználásával előállított, de az Szt. szerint önálló szerzői műnek minősülő mű ilyen célú felhasználását.
- 5) A tanulmány átdolgozása, újra publikálása tilos.
- 6) A 3. a)–c.) pontban foglaltak alapján a Folyóiratot és a szerző(ke)t az alábbiak szerint kell feltüntetni:

„*Forrás: Területi Statisztika c. folyóirat 60. évfolyam 6. számában megjelent, Czirfusz Márton által írt, A társadalmi újratermelés magyarországi területi egyenlőtlenségei az 1970-es évekbe c. tanulmány*”

- 7) A Folyóiratban megjelenő tanulmányok kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem esnek szükségképpen egybe a KSH, vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.

A társadalmi újratermelés magyarországi területi egyenlőtlenségei az 1970-es években

Spatial inequalities of social reproduction in Hungary in the 1970s

Czirfusz, Márton

Közgazdaság- és Regionális
Tudományi Kutatóközpont

E-mail:
czirfusz.marton@krtk.mta.hu

Az 1970-es évek magyarországi gazdasági válsága megváltoztatta a társadalmi újratermelés lehetőségeit és területi mintázatait. A változásokat az ipari bérmunka visszaszorulása és annak falusi térségekbe való kiszervezése, a háztáji és a második gazdaság bővülése, a demográfiai és a lakásépítési folyamatok fordulata fémjelezte. A tanulmány a társadalmi újratermelés politikai gazdaságtani megközelítésén alapulva, települési statisztikai adatokon vizsgálja a társadalmi újratermelés összetevőit az 1970-es évek Magyarországon, melyek elkülönítésére főkomponens-elemzést használ. A négy főkomponenses modellben elváltak egymástól az ipari bérmunkára, a második gazdaságra, valamint két főkomponensben a hosszú távú (generációs) újratermelésre vonatkozó indikátorok. A faktorpontértékek különböző területi mintázatai az egyes főkomponensek esetében eltérő térbeli szerveződésre utalnak. A kutatás megerősítette a korábbi területi kutatások számos megállapítását az 1970-es évek magyarországi válságáról. A hosszú távú újratermelés feltételrendszerében az elemzés egymással ellentétes trendeket mutatott ki: egyaránt magas faktorpontértékekkel rendelkeztek „kedvező helyzetű” és „hátrányos helyzetű” települések és térségek, ami a társadalmi reprodukció elméletének pontosítását indokolja a hazai államszocialista viszonyokra vonatkozóan. A vizsgálat jelentős eltéréseket mutatott ki a társadalmi újratermelés mechanizmusában a háztartási és a települési lépték között.

Kulcsszavak:

társadalmi újratermelés,
főkomponens-elemzés,
államszocializmus,
Magyarország,
település

Circumstances and spatial patterns of social reproduction changed significantly during the 1970s economic crisis in Hungary. The changes were marked by falling numbers of manufacturing labour in general and upward trends in villages, the strengthening of the second economy and private agricultural production as well as new trends in demographics and housing construction. Based on a political economic approach to social reproduction, the study uses settlement statistics to examine the components of social reproduction in Hungary in the 1970s, which are distinguished by principal component analysis. The model with four principal components distinguished between manufacturing labour, the second economy as well as two principal components of long-term (intergenerational) social reproduction. Principal components showed highly differentiated spatial patterns, implying different mechanisms of spatial organization. The research confirmed several findings of previous regional research on the crisis in Hungary in the 1970s. Contradictory trends were revealed regarding long-term social reproduction: settlements and regions with both better and 'backward' positions were showing similarly high factor scores. This fact necessitates further scrutiny and a modification of the concept of social reproduction for the Hungarian state socialist context. Moreover, the analysis revealed significant differences in household-level and settlement-level mechanisms of social reproduction.

Keywords:

social reproduction,
principal component analysis,
state socialism,
Hungary,
settlement

Beküldve: 2020. május 23.

Elfogadva: 2020. július 6.

Bevezetés

A kapitalista társadalomban alapvető jelentőségűek azok a naponta ismétlődő és generációkon átívelő tevékenységek, amelyek a munkaerő folyamatos újratermeléséhez szükségesek. Nem volt ez másképp az államszocialista időszakban hazánkban sem. A társadalmi újratermelés feltételei és körülményei történetileg, földrajzilag is

változatosak, változékonyak, területi egyenlőtlenségeik feltárása így alapvető fontosságú egy-egy politikai-gazdasági rendszer megértésében. Tanulmányomban 1970-es évekbeli települési szintű adatokon mutatom be a hazai társadalmi újratermelés területi differenciáltságát. A főkomponens-elemzésen alapuló vizsgálat célja, hogy elkülönítse a társadalmi újratermelés különböző összetevőit, megállapítsa azok együttmozgásait és feltárja földrajzi mintázatait.

Bár a területi statisztikai módszertan Magyarországon az 1980-as években erőteljesen bővült a számítógépes adatfeldolgozás lehetőségei és a gazdag statisztikai adatforrások miatt, illetve e módszertanok empirikus alkalmazása is megkezdődött (Sikos T. 1984, Nemes Nagy 1988), a társadalomelmélet elmúlt évtizedekbeli fejlődése – esetünkben a társadalmi újratermelés témájában – indokolja az államszocializmus területi szemszögű újbóli vizsgálatát. Annak ellenére, hogy a települési szintű archív statisztikai adatok egy része könnyen hozzáférhető az Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TeIR) adatbázisában, mégis kevés kutatás foglalkozik ezen időszak területi egyenlőtlenségi viszonyaival. A jelentősen néhány évtized távolságra levő közelmúlt elemzése úgy tűnik, hogy általában is a területi kutatások mostohagyereke: ahogyan Németh (2010) az 1970-es évek Területi Statisztika lapszámait elemezve megállapította, hogy az akkori írások ritkán foglalkoztak az 1945 előtti időszzakkal, úgy 1990 után az államszocialista időszak szorult háttérbe a területi kutatásokban.

A kivételek között említhető néhány hosszú időtávú vizsgálat népességdinamikákról (Kulcsár–Obádovics 2016), ipari növekedési pályákról (Nemes Nagy–Lőcsei 2015), városhierarchiáról (Beluszky–Győri 2004) és fejlettségi különbségekről (Demeter 2020, Győri–Jankó 2009, Győri–Mikle 2017). A munkát, a foglalkoztatást és a társadalmi újratermelést átfogóan, retrospektív módon lényegében nem vizsgálták a hazai területi kutatások, leginkább csak egy-egy szemponttal vagy ezek kapcsolataival foglalkoztak (lásd például Kiss–Szalkai [2014] foglalkoztatásról és ingázásról készült elemzését, amely az államszocialista előzményeket is tárgyalja). Ezen úr részbeni kitöltésére vállalkozom tanulmányomban, az eredményeket ütköztetve az egyes részterületekkel foglalkozó korábbi kutatásokéival.

A társadalmi újratermelés fogalmának használatával egyben alternatívát is nyújtok a főleg a jólétre (Kovács–Koós 2018), az életkörülményekre-életminőségre összpontosító (Bartke 2020 [1978], Enyedi 2012 [1976]), főáramú és fejlesztéspolitikai relevanciával is bíró kutatásokkal szemben. Egy olyan földrajzi politikai gazdaságtani megközelítés (Sheppard 2011) mellett érvelek, amely a (bér)munkavégzésen túl a társadalmi újratermelés más vonatkozásait (például reprodukzív munka, lakhatás, generációk közötti újratermelés) és azok területi mintázatait is figyelembe veszi.

Az elemzés elméleti hátterének bemutatása után ismertetem az alkalmazott módszertant és a felhasznált adatokat, majd részletezem a főkomponens-elemzés eredményeit. A tanulmányt néhány empirikus és módszertani tanulsággal zárom, továbbá kitérek a kutatás lehetséges jövőbeli irányaira (elsősorban az elemzés klaszteranalí-

zissel való kiegészítésére), valamint röviden foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a feltárt területi mintázatok közül melyek bizonyultak hosszabb távon is állandónak.

A társadalmi újratermelés területi egyenlőtlenségei

A társadalmi újratermelés a hazai és a külföldi társadalomtudományi elemzésekben az elmúlt évtizedben újból felívelőben van (Winders–Smith 2019), párhuzamosan azzal, ahogyan az 1970-es évek válságát követően is a kritikai társadalomtudomány fókuszában állt (Magyarországon természetesen sajátos formában – erről lásd például Csányi et al. 2018, Éber 2015). Társadalmi reprodukción mindazokat a tevékenységeket értem, amelyek rövid vagy hosszú távon az élet újratermeléséhez szükségesek. E tevékenységek rövid távon a munkaerő következő napi „rendelkezésre állásának” biztosítását jelentik – azaz azt, hogy a napi munkavégzés után az emberi test például étkezéssel, alvással, szórakozással fizikailag és pszichésen regenerálódik –, hosszú távon pedig a generációk közötti újratermelést – azaz a munkavégzésből elsősorban életkora alapján kieső munkaerő pótlását (Csányi et al. 2018). A kapitalista viszonyok között a társadalmi újratermelés biztosításában két, egymással párhuzamos folyamat zajlik: a proletarizáció (tehát a bérmunka elterjedése) és a háziasszonyosodás (a bérmunka terjedésével az olcsó vagy nem fizetett, láthatatlan háztartási munka is terjed, hiszen a nem fizetett háztartási munka biztosítja alacsonyabb munkabérek mellett is a megélhetést). Így a társadalmi reprodukción alapvető szerveződési léptéke a háztartás (Dunaway 2018).

A termelés és a társadalmi újratermelés egyaránt térbeli folyamat. Ahogyan a tőkefelhalmozás biztosítása érdekében a tőke is térben folyamatosan újraszervezi magát, a munka és a munkásság is újraszerveződik, hogy rövid és hosszú távon biztosítsa önmaga újratermelését (Harvey 2009, Herod 2018). Tehát ahogyan a termelési tevékenység országok között vagy országokon belül áthelyeződik (azaz a térbeli munkamegosztás átalakul), megváltozik a munkásság helyzete és társadalmi újratermelésének feltételrendszere is (Artner 2018, Massey 1995).

A magyarországi államszocialista rendszerben, azon belül is az 1970-es években mindezek a körülmények sajátos módon szerveződtek. A munka akkor is bérmunka volt, melynek megtermelt többletértékét az állam sajátította el, abból biztosította a társadalmi újratermelés bizonyos intézményeit és társadalompolitikai eszközeit, ezeknek az „ ingyenes ” közoktatástól az állami lakásépítésen át az OTP-lakáshitelekig különböző formái voltak (vö. Szigeti 2007). Természetesen a háztartáson belül végzett fizetetlen (főleg nők által végzett) munka különböző formái kiegészítették ezeket az állam által megszervezett és biztosított tevékenységeket.

Az 1970-es évek gazdaságunk világrendszerbe való integráltsága miatt hazánkban is fordulatot hoztak. Az extenzív iparosítás vége, a begyűrűző globális gazdasági válság, az eladósodás, a nyugattól való gazdasági függőség (Böröcz 1993, Éber et al. 2014) a társadalmi újratermelés körülményeire is hatással voltak. Az iparban a fal-

vakba való részleges termelésáthelyezéssel és a női munkaerő bevonásával lehetett mérsékelni a munkaerőhiányt és olcsóbbá tenni a termelést (Barta 1986, Fülöp 1981), ezzel újratermelve a területi egyenlőtlenségeket. A válságidőszakban a szükségletek bér munkából való fedezésének megingásával előtérbe kerültek a bér munkán kívüli, főképp a második gazdaságból (háztáji és egyéb formák) származó jövedelmek. A társadalmi újratermelés területi egyenlőtlenségeire a második gazdaság így jelentős hatást gyakorolt (Nemes Nagy–Ruttkay 1989). A hosszú távú újratermelés feltételei is megváltoztak: az állami lakásépítések száma csökkent, amelyet az államadóságból finanszírozott, támogatott OTP-hitelek és a reciprok társadalmi viszonyokban szerveződő magánérős lakásépítések (kaláka) váltottak ki, legalábbis részlegesen és az ország bizonyos térségeiben (Gagyí et al. 2019). A generációk közötti társadalmi újratermelés korlátai települési szinten már az 1970-es években megmutatkoztak a szelektív elvándorlásban és a természetes szaporodás fogyásba fordulásában, 1981-től országos szinten is csökkenni kezdett a népességszám. Az 1970-es évek második felétől pedig a területi kutatások kiemelt témája – nem véletlenül – a „hátrányos helyzetű”, „elmaradott”, „rossz életkörülményekkel rendelkező”, elsősorban falusi térségek vizsgálata lett (Bartke 2020 [1978], Beluszky 1976, Enyedi 2012 [1976]), rámutatva ezzel a társadalmi reprodukció feltételrendszerében felerősödő feszültségekre.

Tanulmányomban a társadalmi újratermelés politikai gazdaságtani értelmezését alkalmazom: választ keresek arra kérdésre, hogy az 1970-es években a bér munka és a reprodukív munka hogyan biztosította a társadalmi újratermelést az ország egyes településein. A munkára való összpontosítás rávilágít az akkori rendszer szerveződésének alapvető mozzanataira is, az egyenlőtlen fejlődés elméletének (Timár 2016) országon belüli viszonyokra való alkalmazásával. Ez a megközelítés alternatívát kínál a korábbi, az életkörülményeket a középpontba állító vizsgálatok túlságosan tág koncepcionalizálására, amelyekben kis túlzással bármely, települési szinten rendelkezésre álló társadalom- vagy gazdaságstatisztikai adat potenciálisan utalhatott az életkörülmények területi differenciáltságára.

Adatok és módszertan

A társadalmi újratermelés összetevőinek és mechanizmusainak területi szempontú vizsgálatára a főkomponens-elemzést használom.

A faktoranalízissel végzett korábbi hazai területi kutatások egyik jelentős csoportja általánosan feltárta a települések „helyzetét”, avagy a települési folyamatokat, életkörülményeket (Beluszky–Sikos T. 2007, Enyedi 2012 [1976], Francia 1974, Lennert 2016), ezzel lényegében a vizsgálat koncepcionalizálási szakaszában alaphipotézis nélkül, a rendelkezésre álló települési szintű változók alapján megragadva a társadalmi-térbeli valóságot. Másik, jelentősebb csoportjuk társadalmi-gazdasági adatok alapján vizsgálta a fejlettséget, ahol a fejlettség fogalma mögött szintén nem volt

túlságosan elmélyült koncepcionalizálás, a kutatásba bevont változók a „szokásos” (szintén az adathozzáférés alapján korlátozott és meghatározott) fejlettségi mutatókat ölelték fel (lásd például Péntes 2020). A fejlettségi vizsgálatokhoz különböző módokon kapcsolódó (versenyképesség, jóllét, területi tőke stb.) témakörökben is voltak hazai területi elemzések (áttekintésükről lásd Tóth 2013). A népességdinamikák és a társadalmi-gazdasági viszonyok közötti összefüggést Obádovics (2012) főkomponens-elemzéssel részletesen feltárta, a periferezálódást pedig Tagai és szerzőtársai (2018) vizsgálták e módszerrel.

Viszonylag kevés viszont az a kutatás, amely nem a jelenre vagy nem a jelenben véget érő hosszú idősorra alkalmazza a faktoranalízist, a fejlettség területi egyenlőtlenségeinek kimutatására. A kevés kivétel egyikeként Demeter és szerzőtársai (2018) a XIX–XX. század fordulóján több időpontban és több léptéken vizsgálták főkomponens-elemzéssel a fejlettségi mintázatokat.

Az ismertetett megközelítésekkel szemben kutatásomban a társadalmi újratermelés elméleti megfontolásai alapján olyan változókat jelöltem ki, amelyek a társadalmi újratermeléshez fogalmilag kapcsolódnak, illetve rendelkezésre állnak róluk olyan települési szintű adatok, amelyekkel jellemezhetők az 1970-es évek történései. A munkavégzésen (és annak különböző formáin – beleértve az ipari bér munkát helyettesítő vagy azt kiegészítő formákat) alapuló társadalmi újratermelés mellett így figyelembe vettem a társadalmi újratermelés körülményein is változtatni képes térbeli mobilitási adatokat (ingázás, vándorlási egyenleg) és a lakásépítést (ez utóbbi szintén fontos társadalmi szükséglet, amelynek a megléte alapvető jelentőségű a rövid és hosszú távú társadalmi újratermelés szempontjából). Emellett a háztartáson belüli, intergenerációs újratermelési viszonyokat fejezi ki az átlagos háztartásnagyság, valamint az élveszületések relatív mutatója.

A változók kiválasztása során néhol kompromisszumos megoldásokkal éltem. Kézenfekvő lett volna például a szocialista iparban foglalkoztatottak béradatainak használata, amelyre települési szintű aggregáltságban is rendelkezésre állnak adatok. Mivel azonban több mint 1900 településnek nem volt szocialista iparban foglalkoztatott lakosa a vizsgált időszakban, a mutató figyelembevétel az elemszámot jelentősen csökkentette volna, így béradatot végül nem használtam fel. Szintén nem álltak rendelkezésre a második gazdaságból származó jövedelem részletes, településszintű adatai (a mezőgazdasági összeíráshoz kapcsolódó reprezentatív mintán végzett országos felmérés eredményeiről lásd Oros–Schindele 1985). A választott népszámlálási mutató csak a főfoglalkozásként önálló, illetve kisárutermelő vagy kiskereskedő viszonyban dolgozókat veszi figyelembe, így nem ad számot a melléktevékenységekről. A háztartásban végzett munka közvetlenül szintén kívül esik a kutatás körén, ami leginkább a KSH időmérleg-kutatásaiból lett volna számszerűsíthető, azonban a vizsgált háztartások alacsony száma nem teszi lehetővé a területi különbségek települési szinten való elemzését. Pedig a munkavégzéshez kapcsolódóan az időmérleg-vizsgálatok regionális szinten és településtípus alapján is meghatározó különbségeket

tártak fel (Czirfusz 2014). Közvetett módon a társadalmi újratermelés háztartási viszonyaira, a reprodukzív munkára utalnak az élveszületések, a háztartásnagyság, illetve a lakásépítések indikátorai.

Az adatelemzés összesen kilenc mutatóra épült, amelyekből az első négy az elsődleges (bér)munka szempontjait tartalmazza, a következő három a reprodukzív munkára, míg az utolsó kettő a szocialista iparon kívüli munkavégzésre (ezen keresztül pedig a második gazdaság kiterjedtségére) utal:

- a szocialista iparban foglalkoztatottak ezer lakosra jutó száma (fő, 1980) [IPFOGL];
- a szocialista iparban foglalkoztatott nők az ezer lakosra jutó száma (fő, 1980) [NŐIFOGL];
- a lakóhelyén kívül dolgozó (naponta eljáró) aktív keresők aránya az aktív keresőkből (% , 1980) [ELJÁRÓ];
- az 1970 és 1979 közötti vándorlási különbség az 1980. évi lakónépesség %-ában [VÁND];
- az egy háztartásra jutó lakosok száma (fő, 1980) [HÁZT];
- az élveszületések ezer főre jutó számának 1970 és 1979 közötti évi átlaga az 1980. évi lakónépesség %-ában [SZÜL];
- az 1970 és 1979 között épült lakások aránya az 1980. évi összes lakásból (% , 1980) [LAKÁS];
- a kisárutermelő, kiskereskedő aktív kereső háztartások aránya (% , 1980) [KISÁRU];
- az önállók, egyéni vállalkozók aránya (% , 1980) [ÖNÁLLÓ].

Az 1970-es évekbeli válság következményeinek elemzésére a legtöbb esetben az 1980. évi népszámlálás településsoros adatait használtam. Néhány indikátornál a tényállapot elemzéséhez célszerűbb volt hosszabb időtávot választani (vándorlás, lakásépítések, élveszületések), így ezeknél az 1970-es évek átlagaival számoltam. Valamennyi indikátor esetében fajlagos adatokat számítottam annak érdekében, hogy azok egyetlen statisztikai adatelemzésben felhasználhatók legyenek.

Az adatok forrása a TeIR adatbázis (Archív adatok / VÁTI Nonprofit Kft. által készített mutatók / Történelmi adatbázis). A főkomponensek jobb értelmezhetősége érdekében varimax-rotációt alkalmaztam. A számítások Stata programmal készültek.

Eredmények

A vizsgálatba bevont mutatók korrelációs mátrixát tartalmazó 1. táblázat alapján megállapítható, hogy néhány kivételtől eltekintve páronkénti korrelációs értékeik viszonylag alacsonyak. A kivételek közé tartozik az önállók és a kisárutermelők, kiskereskedők arányának mutatói közötti magas korrelációs érték, pozitív irányú együttmozgás, ami azt sejteti, hogy a második gazdaság e két változója a faktoranalízis során is azonos főkomponensbe kerül. Meglepő viszont az ipari foglalkoztatot-

tak arányszámának és a női ipari foglalkoztatottak arányszámának szoros kapcsolata. Az empirikus irodalmak (például Barta 1986) hangsúlyozták, hogy e két tényező nem mozgott együtt az 1970-es években: a falusi részlegiparok kiépítése nemcsak az ipari foglalkoztatás területi szerkezetét változtatta meg, hanem az iparon belül a nemek közötti munkamegosztást is (a falusi részlegiparok jelentős mértékben a falusi női munkaerő-tartalék kiaknázására épültek ki). Kirajzolódik még az eljárók és az ipari foglalkoztatás közötti negatív, közepesen szoros kapcsolat, illetve a vándorlási egyenleg és a lakásépítések közötti pozitív, közepesen szoros kapcsolat (ezek egyaránt egybevágnak az előzetes várakozásokkal). A korrelációs mátrix megerősíti, hogy érdemes a mutatók bevonásával összetettebb területi statisztikai módszert alkalmazni a változók együttmozgásának pontosabb feltárására, így módszertanilag megalapozott a főkomponens-elemzés elvégzése.

1. táblázat

A vizsgálatba bevont változók korrelációs mátrixa, 1980
Correlation matrix of the variables included in the study, 1980

Változók	IPFOGL	NŐI-FOGL	ELJÁRÓ	VÁND ^{a)}	HÁZT	SZÜL ^{a)}	LAKÁS ^{a)}	KISÁRU	ÖNÁLLÓ
IPFOGL	1,0000								
NŐIFOGL	0,8430	1,0000							
ELJÁRÓ	-0,3155	-0,3734	1,0000						
VÁND ^{a)}	0,1051	0,1750	-0,1099	1,0000					
HÁZT	0,0073	-0,0088	0,1269	0,2115	1,0000				
SZÜL ^{a)}	0,0054	0,0044	0,0102	-0,2960	0,2989	1,0000			
LAKÁS ^{a)}	0,1925	0,2460	-0,2817	0,4180	0,2450	0,1849	1,0000		
KISÁRU	-0,0689	-0,0506	-0,1792	-0,1122	-0,1629	-0,0207	-0,0056	1,0000	
ÖNÁLLÓ	-0,0992	-0,0968	-0,1458	-0,1282	-0,1485	-0,0341	-0,0735	0,8052	1,0000

a) Az 1970-es évekre vonatkozó adat.

A főkomponens-elemzés során a lehetséges megoldások áttekintése után a négy főkomponenses megoldást választottam ki részletesebb elemzésre: az első négy főkomponens sajátértékei magasabbak mint 1, az ötödik főkomponenstől a sajátérték 1 alá csökken. A négy főkomponens együttesen az összes változó varianciájának 77,4%-át magyarázta meg (ezen belül az első főkomponens 26,0, a második főkomponens 21,7, a harmadik 15,5, a negyedik pedig 14,2%-ot), ami együttesen magas aránynak tekinthető. A főkomponensekhez tartozó faktorsúlyokat a 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat

Főkomponensek és faktorsúlyok, 1980
Principal components and factor weights, 1980

Változók	1. főkomponens	2. főkomponens	3. főkomponens	4. főkomponens	A négy főkomponens által nem megmagyarázott rész
IPFOGL	0,5197	0,1656	-0,2172	0,2649	0,1579
NŐIFOGL	0,5443	0,1836	-0,1922	0,2100	0,1319
ELJÁRÓ	-0,3170	-0,3605	-0,0203	0,0086	0,5097
VÁND ^{a)}	0,3062	-0,0871	0,1308	-0,6778	0,1533
HÁZT	0,1370	-0,2907	0,5552	0,0169	0,3616
SZÜL ^{a)}	0,0245	-0,0987	0,5075	0,6086	0,1468
LAKÁS ^{a)}	0,3767	0,0065	0,4675	-0,2196	0,3016
KISÁRU	-0,1782	0,6023	0,2460	-0,0607	0,1273
ÖNÁLLÓ	-0,2155	0,5867	0,2311	-0,0602	0,0139

a) Az 1970-es évekre vonatkozó adat.

Az előzetes várakozásoknak megfelelően a társadalmi újratermelés különböző formái viszonylag jól elváltak egymástól a települési szintű elemzésben. Az első főkomponensben meghatározók az ipari bér munkához kapcsolódó mutatók (ipari foglalkoztatás, női ipari foglalkoztatás), illetve relatíve magas súllyal szerepelnek benne az ipari munkahelyek elérésével kapcsolatos mutatók. Ez utóbbiak közé tartozik a lakásépítés és a vándorlási egyenleg (pozitív együtthatókkal). Ugyan az 1970-es években csökkenni kezdett az ipari foglalkoztatás, de az 1980-ban magas ipari foglalkoztatási aránnyal jellemezhető települések a vizsgált időszakban még a vándorlási folyamatok és a lakásépítések „nyerteseinek” számítottak. Az adatok nem erősítik meg, hogy az iparvállalatok (a tőke) gyorsabban reagáltak volna a gazdasági válságra (az ipari foglalkoztatás csökkenésével és a reálbérek differenciált növelésével-csökkenésével), mint a társadalmi újratermelési folyamatok (ezen belül a munka és a lakhatás). Az ipari foglalkoztatottak arányszámának 1970 és 1980 közötti változása és a fajlagos vándorlási egyenleg, illetve a lakásépítések arányszáma között csak gyenge a kapcsolat. Ez trendfordulót is jelent, ugyanis Bartke (2020 [1978]) szerint 1960-ban még az ipari foglalkoztatás és a vándormozgalom között szoros volt a kapcsolat.

A második főkomponens a második gazdasághoz kapcsolódó mutatószámokat tartalmazza (önállók és a kisárutermelők-kiskereskedők aránya a népességből). Emellett kisebb, de viszonylag jelentős súllyal szerepel (negatív előjellel) az ingázás: a főfoglalkozásként végzett kisárutermelés és kiskereskedés, valamint az önállóként való foglalkoztatási viszony nyilvánvalóan elsősorban helyben foglalkoztatást jelentett. Így megmutatkozik az adatok elemzésének (és az adatfelvételnek) az a korlátja is, mely szerint az a kifejezetten a kétlaki háztartásokat és az ingázó ipari (többség-

ben férfi) háztartástaggal rendelkező, háztáji gazdálkodást folytató háztartásokat (Vigvári–Gerőcs 2017) nem képes települési szinten megragadni. Ugyanakkor az első és a második főkomponens elkülönülése települési szinten is megerősíti azt, hogy a félperifériás magyar társadalomban az államszocializmus időszakában a bér-munka és az informálisba más módon beágyazódott második gazdaság egymástól analitikusan elválasztható, ám nyilvánvalóan egymással összefüggő társadalomszerveződési mód (vö. Böröcz 2019).

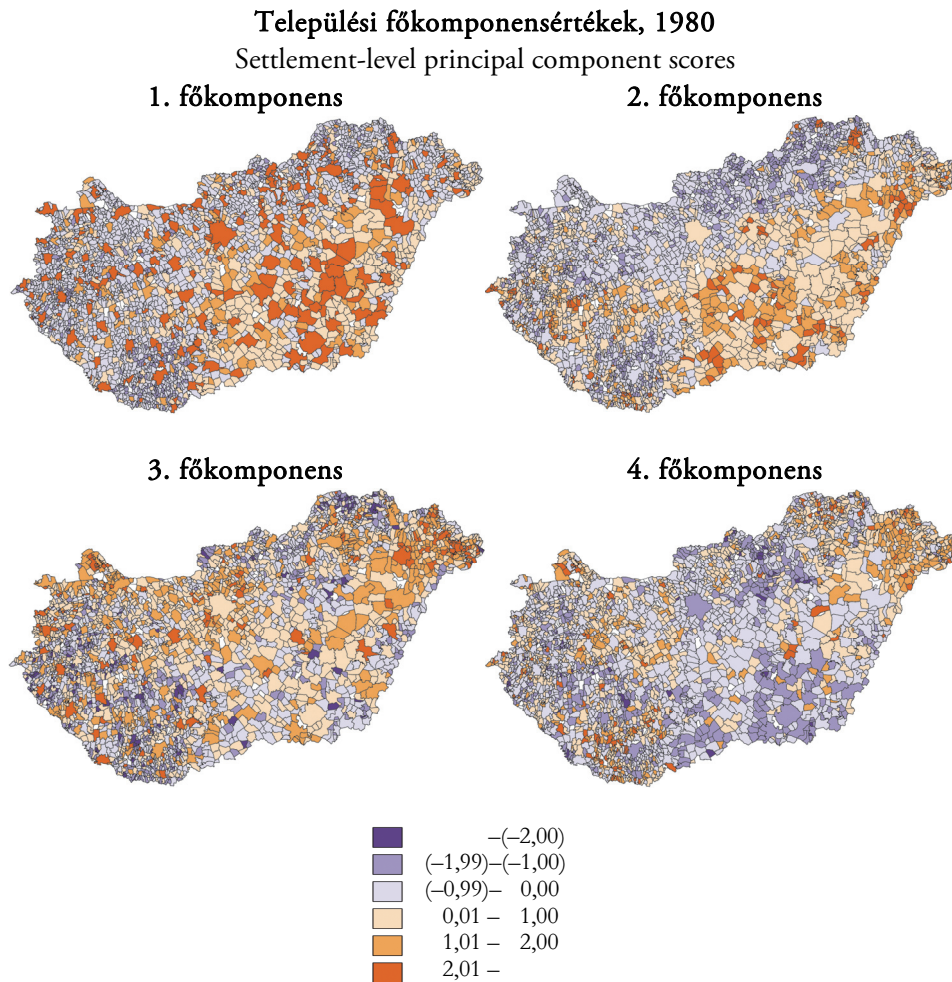
A harmadik főkomponens a generációk közötti társadalmi újratermelés legfontosabb jellemzőit tartalmazza. A születési arányszámok, a lakásépítések és a háztartásnagyság egymással összekapcsolódó változók, a háztartások reprodukciós törekvéseit egyesítik: a nagyobb létszámú háztartások, a relatíve magasabb születésszámok és az ezt lakhatással kiszolgáló lakásépítkezések a háztartások léptékéhez hasonlóan a települési léptéken is egymással összekapcsolódnak. A szakirodalom háztartási léptékű elemzéseivel vág egybe az a megfigyelés, hogy a generációk közötti újratermelés főkomponensében a második gazdaság mutatói erősebb és pozitív együttműködéssel szerepelnek, mint az ipari foglalkoztatás változói. Tehát a generációs újratermelés települési léptéken is a második gazdaságban való részvételnek sokkal inkább függvénye, mint annak, hogy vannak-e a településen ipari vagy ezen belül női ipari foglalkoztatási lehetőségek. Ezzel párhuzamosan mutatott rá az államszocializmus háztartási lakhatási viszonyainak társadalomtudományi elemzése a második gazdaságbeli jövedelmek átáramlására a hosszú távú társadalmi újratermelést szolgáló lakásépítésbe és annak lakáshitelekkel kiegészített finanszírozásába (Gagyí et al. 2019).

A negyedik főkomponens a társadalmi újratermelés lokális demográfiai tényezőit tartalmazza: pozitív irányú kapcsolatban áll a születésszámmal és negatív kapcsolatban a vándorlással – ez tehát a munkaformáktól statisztikai értelemben lényegében független helybeli társadalmi reprodukciót képezi le. Az, hogy a két mutató ellentétes előjellel szerepel a főkomponensben, megerősíti Kulcsár és Obádovics (2016) eredményeit, amelyek az 1970-es években a népességdinamika e két tényezőjének ellentétes mozgását mutatták.

Érdeemes megvizsgálni, hogy a négy főkomponenses modell mely változók mekkora részét nem magyarázza – erről a 2. táblázat utolsó oszlopa tartalmaz adatokat. Kiemelkedik az ingázási arány, ami mindenképpen meglepő és további kutatást igénylő eredménye a modellnek. Mivel a munkavégzést relatíve széles körben lefedik a kiválasztott változók, amelyek magas magyarázó erővel meg is jelennek a főkomponensekben, ezért az ingázás mint a munkavégzéshez kapcsolódó jelenség együttes súlya a négy főkomponensben alulmúlja a várakozásokat. Emellett a háztartásméret és a lakásépítések illeszkednek rosszabbul a modellbe, ezek okaira részben a következőkben ki fogok térni.

A továbbiakban a főkomponens-elemzés területi elemzéseinek sztenderdjei alapján a főkomponensértékek területi mintázatait vizsgálom. Az egyes települések főkomponensértékei egymástól különböző térbeli mintázattal rendelkeznek, amelyeket az 1. ábra jeleníti meg.

1. ábra

Az első főkomponens települési faktorpontjai alapvetően a településhierarchia mentén rendeződnek: magas értékekkel a városok és a nagyobb méretű települések tűnnek ki. Emellett az alföldi települések – például az akkoriban jelentős cipőipari központ Martfű, ahol az 1970-es években bővült az ipari foglalkoztatás –, valamint a hagyományos és az 1970-es években előretörő ipari települések és térségek szintén magas értékekkel rendelkeznek. A legmagasabb faktorpontértékűek azonban a kisebb méretű, a település méretéhez képest jelentős ipari üzemmel-üzemekkel rendelkező és a helyben lakó népességnek helyben munkalehetőséget biztosító települések – az első öt település: Visonta, Iklad, Parádsasvár, Sirok és Balatonfüzfő. Az első főkomponens települési faktorpontjainak területi mintázata egybevág a szakirodalom azon megállapításával, hogy az 1970-es évek ipari területi folyamataiban a városi

gazdaság csökkenő, ám továbbra is meghatározó munkaerő-elszívó hatással bírt, amelyet a falusi ipartelepítés mérsékelt (Barta 1986). Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi része, Dél-Dunántúl és Zala megye aprófalvai helyezkednek el a skála másik végén, erősen negatív faktorpontértékekkel.

A második főkomponens, amelyben meghatározók a második gazdaság jelenlétére utaló mutatók, alapvetően térségi módon szerveződik. Az Alföld közel egésze átlag feletti faktorpontértékű, és szembevetve, hogy a főkomponens merőben különböző helyzetű településcsoportokat foglal magában. Egyrészt az alföldi önálló és kistermelők sikeres, háztájira épülő, ezen keresztül a mezőgazdaságba integrált (Vigvári–Gerőcs 2017) és jó megélhetést nyújtó településekben dominánsak. Másrészt viszont kifejezetten kedvezőtlen helyzetű, szegény, a területi kutatások által rossz életkörülményekkel rendelkezőként jellemzett települések is magas faktorpontértékűek. Jelzésértékű, hogy a legmagasabb faktorpontértékkel rendelkező település az a Penészlek, amely a szociográfiai irodalomban az 1960–1970-es években az elmaradottság szimbólumává vált, és ahol az önálló kimagasló arányát a téves hiánya magyarázza (Babosi 2016, Végh 1968). Az elemzésben használt mutatókkal e két véglelet elkülönítése nem volt lehetséges, így további kutatásuk indokolt.

A harmadik főkomponens a társadalmi reprodukcióból a lakhatás, a vándorlás és a háztartásméret tényezőit egyesíti. A főkomponens pontértékeinek területi képe részben hasonlít az első főkomponensére: a városok és a nagyobb települések általában átlag feletti értékeket mutatnak. A budapesti agglomeráció településeinek magas pontértékeit a főváros agglomerációjának államszocialista időszakban történt növekedése magyarázza (Beluszky 1999), és hasonlóan az agglomerációs folyamatok állhatnak a számos megyeszékhely környékén megfigyelhető, hasonló trendek hátterében. Az északkelet-magyarországi települések magas értékeinek oka az 1970. évi tiszai árvíz utáni újjáépítés volt (Murai 1971) – főleg az 1970-es években épült lakások magas arányán keresztül. De a magas faktorértékkel rendelkező települések körében találjuk az 1970-es években kiépülő új ipari központok egy részét is, mint Százhalombattát, Tiszaújvárost, Mátészalkát és Paksot.

Végül a negyedik főkomponens alapvetően a hosszú távú társadalmi reprodukció demográfiai mutatóiból áll össze (ahol a születési arányszám pozitív, a vándorlási egyenleg pedig negatív előjellel szerepel). A Tiszántúl, Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi része és a Dél-Dunántúl községi térségei jellegzetesek a magas faktorértékek területi mintázata szempontjából. Dél-Alföld, Heves, Nógrád megye és Borsod-Abaúj-Zemplén megye déli térsége ezzel szemben alacsony faktorpontértékekkel jellemezhető; itt tehát a társadalmi reprodukció körülményei demográfiai szempontból országos összehasonlításban kifejezetten rosszak. A Duna–Tisza köze kivételével a negyedik főkomponens magas értékekkel jellemezhető térségei átfedésben vannak a Lackó László (1975) által, 1970. évi adatok alapján azonosított elmaradott körzetekkel (az összefoglaló ábra újraközlését lásd Németh 2010). Vagyis a társadalmi reprodukció „megvalósulása” vagy (a születésszámokat illetően) „jobb” kö-

rülményei a harmadik főkomponensnél is részben megfigyelt módon valójában a negyedik főkomponensben is a „rosszabb” újratermelési feltételeket jelzi. A demográfiai folyamatok szerepe a magyarországi falusi településállomány életkörülményeiben ugyanakkor nem egyértelmű a szakirodalomban. Beluszky és Sikos T. (1982) falutípus-vizsgálatában például – amely az 1970-es évek demográfiai folyamataiból is tartalmazott mutatókat – a népességszám-változási és a vándorlási mutatószámok alapvetően különböző faktorokba kerültek.

Összefoglalás

A tanulmányban a társadalmi reprodukció földrajzi politikai gazdaságtani értelmezéséből kiindulva elemeztem az 1970-es években a társadalmi reprodukció magyarországi területi egyenlőtlenségeit. A vizsgálat tartalmi szempontból is új eredményeket hozott – részben megerősítve, részben kiegészítve korábbi kutatási eredményeket –, emellett fontos módszertani tanulságokkal is járt az államszocialista időszak települési adatain végzett főkomponens-elemzés.

Az elemzés a társadalmi újratermelés összetevőivel foglalkozott az 1970-es évek Magyarországon, települési adatok alapján. A főkomponens-elemzéssel négy tényezőt különítettem el, amelyek a bérmunka mellett a második gazdaság, illetve két főkomponensben a hosszú távú társadalmi újratermelés körülményeit foglalták magukban. Az egyes főkomponensek eltérő területi mintázatot mutattak, amelyek különböző térbeli szerveződési módokra is utalnak, és bizonyos térségek (például az Alföld) sajátos fejlődési pályáit is bizonyítják. A részletes települési szintű vizsgálat egyben rámutat azokra a jelentős különbségekre a munka (és a társadalmi újratermelés) oldaláról, amelyek az 1970-es évek tőkeoldali, megyei szintű adataiban (például az ipari növekedési pályákban) nem látszódtak/látszódhattak (vö. Nemes Nagy–Lőcsei 2015). Fontos empirikus és elméleti hozadéka a kutatásnak, hogy a főkomponens-szerkezet nem tette lehetővé az ellentétes megítélésű folyamatok közötti különbségtételt. A harmadik és a negyedik főkomponens esetében a magas faktorpontértékű települések rendkívül különböző adottságúak voltak. Azaz például számos olyan településen, ahol a főkomponensek értékei alapján a társadalmi újratermelés körülményei kedvezőek (például természetes szaporodás, válság idején rezilienciát is biztosító magasabb háztartásnagyság), valójában a kedvezőnek látszó értékek mögött – a korabeli területi kutatások szóhasználatával – „elmaradottság”, „hátrányos helyzet”, „kedvezőtlen életkörülmények” húzódtak meg. További empirikus kutatásra volna tehát szükség az államszocialista időszakban, különösen az 1970–1980-as évek válságában a társadalmi újratermelés tényleges magyarországi települési körülményeiről és ennek differenciáltságáról.

E további empirikus vizsgálatok egyik iránya a faktorelemzés kiegészítése klaszterelemzéssel. A területi kutatásokban faktoranalízist alkalmazó magyar szakirodalom alapvetően két csoportra osztható a faktoranalízis és a klaszteranalízis alkalma-

zása szempontjából. Az egyik iskola szerint (például Francia 1974, 1975) a faktoranalízis önmagában is teljes módszertan a faktorok beazonosításával és a faktorpontértékek területi mintázatának elemzésével. Ennek a megközelítésnek az egyik aloslata, amikor a faktorpontértékeket csak a szórásnégyzet legnagyobb részét magyarázó egyetlen faktor esetében elemezzük. Amennyiben például az első faktor a szórásnégyzet felét magyarázza, a többi faktor pedig ennél lényegesen kevesebbet, akkor a többi faktor térképezésétől és elemzésétől eltekinthetünk. A közel fél évszázaddal ezelőtti korlátozott számítási kapacitások és az alkalmazott, tervezési típusú feladatok indokolhatták ezt a megoldást. A másik iskola szerint (például Sikos T. 1984) a faktoranalízis és a klaszteranalízis párban járó módszertan: a faktorpontértékek térképezése a kutatásban alárendelt jelentőségű, a faktorpontértékek kiszámítása alapvetően a klaszteranalízissel való típusképzéshez szükséges. A faktorpontértékek alakulását a klaszteranalízissel kialakított típusokon belül érdemes vizsgálni. Ez a megközelítés azokban az esetekben alkalmazható sikeresen, amikor a cél valamilyen többdimenziós jelenség (például falusi életkörülmények) területi típusainak azonosítása (lásd például Beluszky–Sikos T. 1982, 2007), azaz amikor „a térből nézzük a társadalmi jelenséget”, nem pedig „a társadalmi jelenségből a teret”.

Kutatásomban az első iskolát követtem, mert alapkérdésem a társadalmi újratermelés területi differenciáltságára irányult, nem pedig az egyes településeken a társadalmi újratermelés típusainak azonosítására. Újdonság a korábbi kutatásokhoz képest (például Francia 1974, 1975), hogy az elemzés nem korlátozódott egyetlen faktor bemutatására, hiszen az első négy főkomponens magyarázó ereje viszonylag hasonló, az első faktor nem emelkedett ki a magyarázó erő szempontjából. Az eredmények természetesen klaszterelemzéssel tovább vizsgálhatók. Módszertani nehézséget jelent viszont a faktoranalízis részletes eredményeiből az a tény, hogy az egyes faktorok különböző térbeli logikák alapján szerveződnek. A településhierarchia mentén, a nagytérségi módon vagy az agglomerációs alapon szerveződő faktorok a típusképzéskor olyan többdimenziós teret feszítenek ki, ahol várhatóan viszonylag bonyolult területi típusokat lehet azonosítani (például alföldi nagyváros melletti kistalu, dunántúli középváros).

Az empirikus eredmények összevethetők a korábbiakkal abból a szempontból is, hogy a kirajzolódó területi mintázatokban mennyiben éltek tovább az 1970-es évek előtti területi mintázatok, illetve milyen tendenciák maradtak fenn az 1980-as években és a rendszerváltás után. Az e tanulmányhoz hasonló elmélettel dolgozó, makroszemponitú elemzések a munka világa vonatkozásában úgy érvelnek, hogy az 1970-es évek válsága olyan mélyreható változásokat jelentett, amelyek hatása mind országosan, mind területi szempontból máig megmutatkozik (Czirfusz et al. 2019). Szintén az 1970-es években kezdődő és máig tartó folyamatokra utalhat a negyedik (és részben a harmadik) főkomponens bizonytalan vagy átmeneti helyzete. Az akkor kezdődő demográfiai fordulatot, amelyet Kulcsár–Obádovics (2016) követ végig települési szinten 1970 és 2011 között, a népesedési (és így a társadalmi újratermelés-

si) folyamatok települési különbségeiben a természetes szaporodás szerepének mérséklődése és a vándorlási folyamatok szerepének növekedése jellemzi.

A hosszú távú, a folyamatokat napjainkig elemző fejlettségi vizsgálatok közül az eredmények egybevágóan Győri–Mikle (2017) megállapításaival, akik 1970. évi járási szintű adatok alapján kiemelik mind az ipari bérmunka, mind a településhierarchia mai fejlettségi mintázatokban is kifejeződő differenciáló szerepét (bár a rendszerváltás után változott a területi mintázat: a középhegységi ipari tengely 1970-ben meghatározó szerepét a nyugat–kelet pozíció vette át). Említett tanulmány az Alföldet az 1970-es években viszonylag egyveretűen „rossz” helyzetben lévőként jellemezte, és helyzete a rendszerváltás után sem változott. Ezeket a hosszú távú tendenciákat a társadalmi reprodukció és a munka felől e tanulmány keresztmetszeti elemzése differenciáltabban mutatja be, ha a különböző tényezőket (főkomponenseket) egymástól szétválasztjuk.

A munkaformák, a társadalmi reprodukció tényezőinek folytonosan változó keveredése és változó súlyai szintén állandó jellemzői a kapitalizmus fejlődésének. Ugyanakkor a konkrét formák és a területi mintázatok erőteljesen változhatnak. A rendszerváltás után a tőke területi megoszlásának változása a térségi munkamegosztás változásához is vezetett. Az állam ezeket a területi mintázatokot az államszocialista időszaktól részben különböző eszközökkel befolyásolta. Például a beruházási vagy munkahely-teremtési jelenlegi állami támogatások területi megoszlása, az Európai Unió országaiban történő „szabad” munkavállalás vagy a közfoglalkoztatási program elmúlt tízéves története olyan tényezők, amelyek minden bizonynyal kirajzolódhatnak egy jelenlegi adatokon lefuttatott főkomponens-elemzésből, viszont nem feleltethetők meg közvetlenül egyik 1970-es évekbeli főkomponensnek sem.

Módszertani szempontból a tanulmány szintén szolgált tanulságokkal. A faktoranalízis az elmúlt három-négy évtizedben a magyarországi területi kutatások gyakran alkalmazott eszközévé vált. Használata számos módszertani és elméleti buktatóval jár, amelyekre a szakirodalom rendszeresen felhívja a figyelmet (Czirfusz 2010, Francia 1974, Németh 2010, Sikos T. 1984), ám ennek ellenére lényegében nincs módszertani vita a faktoranalízis és változatainak általános, valamint egy-egy témára vonatkozó tényleges használhatóságáról.

A vizsgálat módszertani szempontból leginkább az ökológiai tévkövetkeztetés problematikájához (Dusek 2004, 6. fejezet) kapcsolódóan, az állítások érvényes térségi léptékéről fogalmaz meg tanulságokat. Ahogy az Adatok és módszertan fejezetben bemutattam, a társadalmi újratermelés általam használt politikai gazdaságtani megközelítése a háztartások léptékén a bérmunka és a háztartási (reproduktív) munkák helyettesíthetőségét fogalmazza meg. Viszonyuk dinamikusan változik: azokban az időszakokban, amikor a bérmunkából való társadalmi újratermelés lehetőségei csökkennek (például válság során csökkennek a bérek vagy elbocsátják a dolgozókat – az 1970-es évek Magyarország is ilyen időszak volt), a háztartásokon belül végzett

munka súlya növekszik, a háztartási vagy a háztájiban végzett munka felértékelődik (például a háztartások önellátással elégítenek ki olyan szükségleteket, amelyeket „normál” időszakban bérből vásárolnának meg; a háztájiból pedig kiegészítő jövedelem származhat). A bérmunka és a háztartásban végzett munka között tehát háztartási szinten erős, fordított irányú kapcsolat van, amely a háztartási léptéken empirikusan is kimutatható, például az időmérlegek alapján. A települési szinten végzett empirikus vizsgálat viszont arra mutatott rá, hogy ez a helyettesíthetőség települési szinten nem érvényesül. Egyrészt a korrelációs mátrix települési szinten a második gazdaság és az ipari bérmunka változói között korrelálatlanságot mutat. Másrészt egyik főkomponensben sem jelentek meg ellentétes előjellel, de magas faktorsúllyal a társadalmi újratermelés e különböző formái. Éppen ellenkezőleg, az ipari bérmunka és a kistermelők, önállók aránya mint indikátorok statisztikai értelemben egymással korrelálatlan főkomponensekbe szerveződtek. Települési szinten mérve tehát olyan jelenségekről lehetett kimutatni, hogy „semmi közük egymáshoz”, amelyek háztartási szinten és a háztartások döntéshozatalában egyértelműen összefüggenek.

Előbbiek alapján felmerül a kérdés, hogy a háztartási lépték és a települési lépték állításai egyaránt érvényesek lehetnek-e. Természetesen erre a válasz: igen. Az ökológiai tévkövetkeztetés irodalma éppen arra irányítja rá a figyelmünket, hogy az egyik léptéken megfogalmazott állítások nem igazak automatikusan egy másik léptéken. Jelen elemzés települési szinten a társadalmi újratermelés egyes részlemeinek olyan együttmozgására és olyan területi egyenlőtlenségeire tudott rámutatni, amelyek háztartási léptéken elemezve rejtve maradnának. Így a területi vizsgálat új eredményekkel tudta gazdagítani az államszocializmus időszakában a társadalmi reprodukció témakörének korábbi elemzéseit.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) Egyenlőtlen fejlődés és a munka világa Magyarországon című, PD 120798 számú kutatása támogatta.

IRODALOM

- ARTNER, A. (2018): *Marx 200: Marx öröksége, a munka helyzete és a felzárkózás lehetősége a globális kapitalizmusban* Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- BABOSI, L. (2016): „Üzenet” az „Állóvíz”-ből. A Penészlek-vita (1968–1969). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 51 (2): 31–44.
- BARTA, GY. (1986): Az Alföld falusi ipara *Alföldi Tanulmányok* 10: 165–187.
- BARTKE, I. (2020 [1978]): Az életszínvonal, a társadalmi-gazdasági struktúra három évtized alatti változása és az urbanizációs folyamat *Területi Statisztika* 60 (1): 39–49.
<https://doi.org/10.15196/TS600105>
- BELUSZKY, P. (1976): Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben – Hátrányos helyzetű területek Magyarországon *Földrajzi Értesítő* 25 (2–4): 301–312.

- BELUSZKY, P. (1999): A budapesti agglomeráció kialakulása. In: BARTA, GY.–BELUSZKY, P. (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban* pp. 27–68., Regionális Kutatások Alapítvány, Budapest.
- BELUSZKY, P.–GYÖRI, R. (2004): Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században) *Tér és Társadalom* 18 (1): 1–41.
<https://doi.org/10.17649/TET.18.1.929>
- BELUSZKY, P.–SIKOS T., T. (1982): *Magyarország falutípusai* (Elmélet–Módszer–Gyakorlat 25.) Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.
- BELUSZKY, P.–SIKOS T., T. (2007): Változó falvaink. A magyarországi falvak típusai a harmadik évezred kezdetén *Tér és Társadalom* 21 (3): 1–29.
<https://doi.org/10.17649/TET.21.3.1121>
- BÖRÖCZ, J. (1993): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset *Eszmélet* 18–19: 74–88.
- BÖRÖCZ, J. (2019): Kistársadalom–kiskapuk *Replika* 112: 123–143.
<https://doi.org/10.32564/112.11>
- CZIRFUSZ, M. (2010): Faktoranalízis, a látszatzmegoldás *Tér és Társadalom* 24 (1): 37–49.
<https://doi.org/10.17649/TET.24.1.1294>
- CZIRFUSZ, M. (2014): A munka sokszínű formái és a változatos területi fejlődés. In: JENEY, L.–HIDEG, É.–TÓZSA, I. (szerk.): *Jövőföldrajz. A hazai gazdasági fejlődés területi és települési aspektusai a jelenben és a jövőben* pp. 43–54., BCE Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Tanszék, Budapest.
- CZIRFUSZ, M.–IVANICS, ZS.–KOVAI, C.–MESZMANN T., T. (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben *Fordulat* 26: 142–170.
- CSÁNYI, G.–GAGYI, Á.–KERÉKGYÁRTÓ, Á. (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban *Fordulat* 24: 5–29.
- DEMETER, G. (2020): Estimating Regional Inequalities in the Carpathian Basin – Historical Origins and Recent Outcomes (1880–2010) *Regional Statistics* 10 (1): 23–59.
<https://doi.org/10.15196/RS100105>
- DEMETER, G.–RADICS, ZS.–PÉNZES, J. (2018): Fejlettségi és formális (hasonlósági) régiók és törésvonalak Köztes-Európában 1910–1930 között. In: DEMETER, G.–SZULOVSKY, J. (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések* pp. 219–254., Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Budapest–Debrecen.
- DUNAWAY, W. A. (2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer longue durée-je folyamán *Fordulat* 24: 53–87.
- DUSEK, T. (2004): *A területi elemzések alapjai* Regionális Tudományi Tanulmányok 10. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék–MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest.
- ÉBER, M. Á. (2015): Következtetések: A „magyar társadalom” tagolódásának megértése felé *Replika* 94:147–159.
- ÉBER, M. Á.–GAGYI, Á.–GERÓCS, T.–JELINEK, CS.–PINKASZ, A. (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális perspektívájú politikai gazdaságtanához *Fordulat* 21: 10–63.
- ENYEDI, GY. (2012 [1976]): A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon *Területi Statisztika* 52 (6): 539–547.

- FRANCIA, L. (1974): *A faktoranalízis alkalmazási lehetőségei a területi tervezésben* Tervgazdasági Közlemények 8. Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet, Budapest.
- FRANCIA, L. (1975): A faktoranalízis alkalmazása a lakosság életkörülményeire és az infrastrukturális ellátottság közötti összefüggések területi elemzésében, Baranya megye példáján *Területi Statisztika* 25 (3): 245–253.
- FÜLÖP, GY.-NÉ (1981): Az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elvének érvényesülése *Statisztikai Szemle* 59 (3): 256–267.
- GAGYI, Á.–JELINEK, CS.–PÓSFAL, ZS.–VIGVÁRI, A. (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái *Fordulat* 26: 199–224.
- GYÓRI, R.–JANKÓ, F. (2009): Nyugat-Dunántúl és Burgenland regionális fejlettségi különbségeinek alakulása 1910 és 2001 között *Soproni Szemle* 63 (2): 218–238.
- GYÓRI, R.–MIKLE, GY. (2017): A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011 *Tér és Társadalom* 31 (3): 143–165.
<https://doi.org/10.17649/TET.31.3.2866>
- HARVEY, D. (2009): Az „új” imperializmus: felhalmozás kisemmizés által *Fordulat* 7: 78–106.
- HEROD, A. (2018): A munka földrajzától a munkaföldrajzig: A munka térbeli kiigazításai és a kapitalizmus földrajza *Eszmélet* 119: 200–227.
- KISS, J. P.–SZALKAI, G. (2014): A foglalkoztatás területi koncentrációjának változásai Magyarországon a népszámlálások ingázási adatai alapján, 1990–2011 *Területi Statisztika* 54 (5): 415–447.
- KOVÁCS, K.–KOÓS, B. (2018): A település-állomány jóléti pozíciójának mintázatai és azok változása 1990–2016 *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 15 (3): 13–30.
- KULCSÁR, L.–OBÁDOVICS, CS. (2016): Népeségdinamika és társadalmi szerkezet *Területi Statisztika* 56 (4): 390–414. <https://doi.org/10.15196/TS560403>
- LACKÓ, L. (1975): Az ország elmaradott területeinek vizsgálata *Területi Statisztika* 25 (5): 475–485.
- LENNERT, J. (2016): A dél-alföldi települések tipizálása faktor- és klaszteranalízis alkalmazásával. In: SIKOS T., T.–TINER, T. (szerk.): *Tájak, régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára* pp. 231–240., Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- MASSEY, D. (1995): *Spatial divisions of labour: social structures and the geography of production* 2nd edition Macmillan, London.
- MURAI, GY. (1971): Az 1970. évi tiszavölgyi árvíz és belvíz által okozott károk és a helyreállítás. *Vízügyi Közlemények* 53 (3): 181–193.
- NEMES NAGY, J. (1988): A hazai területi kutatások mennyiségi elemzési kultúrája *Tér és Társadalom* 2 (4): 68–81. <https://doi.org/10.17649/TET.2.4.101>
- NEMES NAGY, J.–LÓCSEI, H. (2015): Hosszú távú megyei ipari növekedési pályák (1964–2013) *Területi Statisztika* 55 (2): 100–121.
- NEMES NAGY, J.–RUTTKAY, É. (1989): *A második gazdaság földrajza* Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet, Budapest.
- NÉMETH, N. (2010): Múltidézés: a Területi Statisztika az 1970-es évtizedben *Területi Statisztika* 50 (3): 235–254.
- OBÁDOVICS, CS. (2012): A népesség területi szintű vizsgálata az előreszámítások és a tényadatok alapján Magyarországon *Területi Statisztika* 52 (2): 125–145.

- OROS, I.–SCHINDELE, M. (1985): A háztáji és kiegészítő gazdaságokban végzett emberi munka *Statisztikai Szemle* 63 (10): 968–987.
- PÉNZES, J. (2020): The impact of the Trianon Peace Treaty on the border zones – an attempt to analyse the historic territorial development pattern and its changes in Hungary *Regional Statistics* 10 (1): 60–81. <https://doi.org/10.15196/RS100102>
- SHEPPARD, E. (2011): Geographical political economy *Journal of Economic Geography* 11 (2): 319–331. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbq049>
- SIKOS T., T. (1984) (szerk.): *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban* Földrajzi Tanulmányok 19. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZIGETI, P. (2007): Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. In: KRAUSZ, T.–SZIGETI, P. (szerk.): *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok* pp. 13–52., L’Harmattan–Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- TAGAI, G.–BERNARD, J.–ŠIMON, M.–KOÓS, B. (2018): Two faces of peripherality: labour markets, poverty, and population dynamics in Hungary and Czechia *Regional Statistics* 8 (2): 19–45. <https://doi.org/10.15196/RS080204>
- TIMÁR, J. (2016): Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei *Tér és Társadalom* 30 (3): 106–112. <https://doi.org/10.17649/TET.30.3.2806>
- TÓTH, B. I. (2013): Időszerű áttekintés: területi fejlettségi vizsgálatok Magyarországon az ezredforduló után *E-conom* 2 (1): 76–89. <https://doi.org/10.17836/EC.2013.1.076>
- VÉGH, A. (1968): Állóvíz. Jelentés Penészlekről, egy elmaradott faluról. *Válóság* 11 (4): 41–53.
- VIGVÁRI, A.–GERÓCS, T. (2017): The Concept of ‘Peasant Embourgeoisement’ in the Perspective of Different Historical Conjunctures *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Sociologia* 62 (1): 85–104. <https://doi.org/10.1515/subbs-2017-0006>
- WINDERS, J.–SMITH, B.E. (2019): Social reproduction and capitalist production: A genealogy of dominant imaginaries *Progress in Human Geography* 43 (5): 871–889. <https://doi.org/10.1177/0309132518791730>